

ШОМОН МИФОЛОГИК ҲОМИЙЛАРИ ҲАҚИДАГИ АФСОНАЛАР

Илҳомжон Дармонов

Тошкент амалий фанлар университети тадқиқотчиси

Шомон мифологик ҳомийлари ҳақидаги афсоналар ўзбек шомон афсоналарининг алоҳида бир гуруҳини ташкил этади [1, 2].

Этнограф О.А.Сухарева томонидан Самарқанддан ёзиб олинган бир оғзаки ҳикояда нақл қилинишича, Додарой деган бир қиз ўн икки яшарлик пайтида мазорга зиёратга борганида унга Муллахон исмли пари йўлиққан. Муллахон бошига салла ўраган пастгина бўйли муллавачча қиёфасидаги пари бўлиб, Додаройни севиб қолибди. Пари Додаройнинг ёнига эрини сираям яқинлаштирмабди. Додаройнинг эридан кўнгли совиб кетибди, охири улар ажралишибди. Парининг буйруғига кўра, Додарой товук сўйиб, қон чиқарибди ва парихонлик касбини бўйнига олибди. Додаройнинг айтишича, у ўзининг ҳомийси – пари билан бамисоли эр-хотиндай яшашар, жинсий яқинлик тушида содир бўлар экан [3. – С. 48-49].

Мазкур афсона шомоннинг қайтариқа шомонликка эга бўлишини изоҳлагандек кўринади, бироқ, бу эпик матнда шомоннинг ҳомийси ва унинг шомон билан саргузаштлари, мифологик ҳомийнинг қудрати борасидаги маълумотлар ғоявий жиҳатдан етакчилик қилади. Олиманинг айтишича, Самарқанднинг Хўжаахрор қишлоғида истиқомат қилувчи ёшгина аёлнинг руҳлар томонидан танланганлиги сабабли унга руҳлар келиб доимий равишда қурбонлик беришини талаб қилади. Порхон бу ҳолни шомонлик юки деб атайди. Унинг ҳикояларида қурбонликка бир товук сўйиш ва шу билан ҳомий руҳларни боқиш, уларга хизмат қилиши кераклиги айтилади [3. – С. 16]. О.А.Сухарева томонидан келтирилган ҳар икки ҳикоя аслида шомоннинг мифологик ҳомийлари ҳақида маълумотни ташиydi. Унинг айтувчиси шомоннинг ўзи. Бунда мифологик ҳомий руҳлар, уларнинг шакли шамоийли, вазифалари борасидаги ахборотларни кичик воқеалар тизими орқали ифодаланиши кўзга ташланади. Унда воқеалар шомон ва унинг ҳомий руҳлари ўртасида бўлиб ўтади. Руҳлар гарчи кўзга кўринмас мавжудотлар бўлса-да, худди реал шахслар сингари озиқланиши, шомоннинг уларга хизмат қилиши изоҳланади.

Олиманинг яна бир қизиқ маълумотни қайд этгани эътиборимизни тортди. Хожаахрор қишлоғида кўзи ёрийдиган аёлларга момочилик қиладиган момо хонанинг тўрт бурчагига еттита нукча чирок ёқиб доялик вақтида момоларини чорлайди. Кўзга кўринмас етти момо келиб дояга ёрдам беради. Туғаётган аёлнинг икки дунё орасида момолар асраб туради ва боласини эсон-омон кўлига олиб бу ҳаётга қайтишида момолар ёрдам беради. Доя хотиннинг вазифаси бор – йўғи воситачилик холос, деб ёзади [3. – С.19-20]. Мазкур маълумот ҳам баъзи фольклоршунослар томонидан оғзаки демонологик ҳикоя дея тавсифланган. Аслида бу эпик матнда воқеа – ҳодиса шомон тилидан айтилмоқда, унинг иштирокчилари шомон, унинг мифологик ҳомийлари ва ночор ҳолатдаги кўзи ёриётган аёлдир. Бу воқеаларда асосий ҳаракат момоларнинг зиммасига тушади, доя уларга имкониятлар яратиб беради ва мадад сўрайди.

Жангил бахши ва унинг мифологик ҳомийлари борасидаги саргузаштларни ифодаган кўплаб афсоналар мавжуд. Шундай афсоналардан бирини бахшининг қизи Манзура Ахмедовадан 2022 йилда ёзиб олгандик. Афсонада айтилишича, “2007 йиллари эди. Онам “Момо оши” маросими ўтказадиган бўлдилар маросимга атрофдаги **орқали** момолар таклиф этилди. Маросим материалларини ёзиб олиш учун фольклоршунос О.Қаюмов ҳам келганди. Маросим бўлиб ўтадиган уйнинг даҳлизига О.Қаюмов видео камерасини жойлаштириб маросимни тасвирга олишни режалаштирди. Маросим

бошланди. Хонада айланасига кўрпача ташланиб жой қилинган. Ўртада дастурхон ёйилиб унда қурбонлик қилинган жонлиқнинг қони икки уч жойда косага қўйилган, нукча чироклар ёқилган, чалпак, ширгуруч, халвоитар нон чой каби егулик-ичгулик неъматлар қўйилган. Маросимда бахши ўз бошидан ўтган ҳасби ҳолини қўшиқ қилиб айтиб, момолари, парилари ёрдами билан соғайганини ҳиргойи қиларди. Қўшиққа доира жўр бўларди. Доирани шогирди Анбар бахши чалиб турарди. Кутилмаганда доиранинг ритми тезлашиб, йиғилган аёллар бирдан ўринларидан туриб, рақс туша бошладилар. Шу пайт О.Қаюмовнинг видео камераси таблосида “омин” деган лотин ёзувида сўз пайдо бўлди ва аппарат тасвирга олишдан тўхтади. О.Қаюмов такрор-такрор “ёзиш” тугмасни босди, аммо фойдаси бўлмади.

Бахши қўлида қамчиси билан хонани тўлдириб рақс тушаётган аёлларни оралаб юрарди. Қайсидир аёллар жазаваси тутиб, ўзини билмас ҳолда қалтираб қилиқ қиларди. Шунда бахши келиб, “Астоғфуриллоҳ дегин”,-деб қамчилаб уриб ҳалиги аёлни хушига келтириб кетарди. Базм ярим соатдан кўп давом этди. Маросимдаги аёллар роса рақс тушдилар. Қизиғи шундаки, улар дастурхон турган ҳудуднинг устида ҳам рақс тушарди. Доиранинг садоси тўхтаб бахши олқиш айтгач, яна ҳамма тик ҳолида девор ости бўйлаб ёйилган кўрпачалар устида сафтортиб омин қилишди ва ўтиришди. Дастурхон устида талотўп рақс бўлганига қарамасдан дастурхондаги бирор нарса жойидан силжимаган, жойи ва ҳолатини ўзгартирмаган эди. Момолар лашкар тортиганида шу каби мўъжизалар содир бўлади”[4.]. Мазкур афсона бахшининг мифологик ҳомийлари томонидан содир бўлган мўъжизани изоҳлагандек, аммо бу эпик матнда мифологик ҳодиса талқини тингловчини таажжублантиришдан кўра, мифологик ҳомийларнинг қудратига ишонтиришга кўпроқ хизмат қилган. Тингловчини ишонтириш оғзаки матннинг реал замонда, таниқли шахслар иштирокида географик маконда содир бўлганлигини изоҳлаш орқали амалга оширилган.

Эпик сюжетда момоларнинг лашкар тортиши ва рақсга тушиши уларнинг зикрга тушишини, мифологик ҳомийлар уларни зикр тушишга мажбур қилинганлиги англашилади. Ҳикояда фольклоршуноснинг видео камерасини зикр ҳолати бошланиш нуктасида тасвирга олишдан тўхтаганлиги, маросим иштирокчиларининг дастурхон устида базм қуришларига қарамасдан дастурхондаги ноз-неъматлар, предметлар жойи ва ҳолати ўзгаришсиз турганининг моҳиятини аниқлаштирмақчи бўлганимизда устоз О.Қаюмов шундай жавоб берди: “Момоларнинг маросим жараёнидаги рақслари аввало ихтиёрий амалга оширилган ҳаракатлар эмас. Уларни рақсга тушишга руҳлар мажбурлаган. Рақс ҳолатида аёлларнинг қайсиларидир экстаз ҳолатга тушиб ҳам қолганди. Яъни улар руҳлар билан мулоқотга киришдилар. Иккинчидан, уларни зикрга мажбурлаган мифологик ҳомийлар уларнинг оёқларини ердан узгандилар, яъни улар учиб юргандилар. Шунинг учун дастурхон устида қанча ўйин бўлса ҳам дастурхонга қўйилган ретуал таомлари ва идишларда ҳеч қандай ўзгариш бўлмаганди”,-деб изоҳлади. Мазкур оғзаки эпик наср намунасида шомоннинг мифологик ҳомийларини шомон ва унинг атрофидагиларга кўрсатган таъсири изоҳланмоқда. Тасвирланган воқеалар ақлбодар қилмас даражада фантастик характер касб этади. Бироқ унинг шомон афсонаси жанр табиатига дахлдор белгилари: шомон маросимининг гувоҳи бўлган шахс тилидан ҳикоя қилиниши, шомоннинг содир бўлган ҳодисалардаги ўзига хос иштироки, тасвирланган ҳодисаларнинг хаёлий уйдирмага асосланиши, воқеа – ҳодисалар реал географик маконда ва аниқ астрономик замонда, реал тарихий шахслар иштирокида содир бўлиши, ҳикоялар мемуар тарзида баён этилишида яққол кўзга ташланади.

М.Ахмедова айти шу маросим иштирокчиларидан икки аёл билан боғлиқ воқеани ҳам ҳикоя қилиб берди: “Онамнинг маросимига келган қишлоқдошларимиздан икки аёл маросимдан қайта туриб, онамни ғийбат қилишган эканлар. Шу кечаси иккаласининг ҳам оғзи қийшайиб қолибди. Эрталаб онамнинг ёнига келиб, тавба қилишиб даволашини

сўради. Онамнинг изоҳлашича, момолар уларнинг бахши ҳақида нотўғри маълумотларни тарқатганидан хафа бўлишган ва уларни жазолаганлар”[5].

Афсона сюжетида мифологик ҳомийлар яққол кўринмаса-да, улар ўз ҳимоясидаги бахшининг шаънини ҳимоя қилганлиги, ҳимоясидаги кишига қарши бўлган кишиларни жазолаганлиги талқин қилинади. Бу эпик матнда ҳам воқеалар гарчи икки оддий шахслар билан содир бўлса-да, ҳодисаларнинг мантиқий моҳиятида бахши ва унинг мифологик ҳомийлари муҳим ўрин тутиши туради.

Ўзбек шомон афсоналари, сюжетида тасвирланган воқеа-ҳодисаларда албатта, шомоннинг у ёки бу жиҳатдан иштироки бўлиши лозим. Шомон инициацияси ҳақидаги афсоналарда тасвирланган эпик воқелик асосан шомоннинг қай тариқа шомонга айланиб қолишини изоҳлаш етакчилик қилса, шомон мўъжизаларидаги афсоналарда шомон асосий планда бўлмасдан бадиий тасвирда юз берган ҳодисалар унинг мифологик ҳомийлари томонидан содир этилганлиги, тасвирланган воқеа ва ҳодисаларда фантастик тасвир, хаёлий уйирманинг юқорилиги кўзга ташланади.

Шомон инициацияси ҳақидаги афсоналарда воқеа ва ҳодисалар шомон томонидан ҳикоя қилинади. Шомон мўъжизалари ҳақидаги афсоналарда эса, эпик воқеилик шомоннинг мурожаат қилган шахс ёки ҳолис гувоҳ томонидан ҳикоя қилинади. Шомоннинг мифологик ҳомийлари тўғрисидаги афсоналар ҳам аксарият ҳолларда шомон томонидан ҳикоя қилинган воқеа ва ҳодисаларга асосланади.

Шомоннинг мифологик ҳомийлари тўғрисидаги афсоналарда тасвирланган воқеа ва ҳодисалар шомоннинг мифологик ҳомийлари, уларнинг магия қудрати, илоҳий имкониятлари, ташқи тузилиши, шаклу шамойили, шомонга муносабатларини изоҳлашга қаратилганлиги билан шомон афсоналарининг бошқа турларидан ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Kayumov O.S. Image of grandfathers in the Uzbek shaman folklore // Достижения науки и образования. 2019. №3 (44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/image-of-grandfathers-in-the-uzbek-shaman>;
2. Qayumov O. O‘zbek shomon marosim folklorida afsun // Orienss. 2021. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-shomon-marosim-folklorida-afsun> (дата обращения: 03.04.2024).
3. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков//Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975. – С. 48-49.
4. Диссертантнинг фольклор экспедицияси материаллари. Ахборотчи: Манзура Ахмедова, 60 ёшда. Тошкент шаҳрида яшайди.
5. Диссертантнинг фольклор экспедицияси материаллари. 2-дафтар. 14-бет.